

KEMALPAŞAZÂDE'NİN KÂFİYE RİSÂLESİ

M. A. Yekta SARAÇ - Mustafa ÇİÇEKLER

Kemal Paşa-zâde bilindiği gibi hemen hemen her sahada eser vermiş bir şahıstır. Tarihten felsefeye, şiirden tefsire, fıkıhtan tıbbaya kadar yazmış olduğu yüzlerce eser ve risalesi onun bu çok yönlülüğünü göstermektedir.¹ Aşağıda metnini vereceğimiz risale, onun klasik edebiyatımızın estetik yapısı ve temelleri ile ilgili yazmış olduğu onlarca Arapça ve Türkçe risalelerinden birisidir.

Kafiye -eski şiir anlayışımıza göre- sözü şiir kılan temel iki unsurdan biridir ve başlıca fonksiyonu ahenktir. Kafiye Türk şiirinde -yeri farklı olmakla birlikte- İslâm öncesi dönemlerde de vardı. İslâm medeniyetine dahil olunduktan sonra ise bu medeniyetin müşterek değerler silsilesinden estetik değerler manzumesi de ufak tefek farklılıklarla beraber iktibas edilmiş, bu meyanda kafiye anlayışı da kabul edilmiştir. Bilindiği gibi klasik edebiyatımız (=Divan edebiyatımız)ın estetik prensipleri ve belagat esaslarının menşei dolaylı olarak Kur'an, yani dinî zemindir. Bu husus belagatın çıkış noktası ve tarihî seyri ile belagatın kelâmî meselelere nasıl dayanak teşkil ettiğini bilenler için malum bir keyfiyettir.

Kafiye, ahengi sağlamasının yanısıra nazım şekillerinin teşekkülünde de belirleyici rol oynamıştır. Ayrıca Divanlar'ın tertibinde kafiye ve redifler itibara alınmıştır. Divan şiirinde müfredler dışında kafyesiz şiir yoktur. Kafiyenin şiir için olan ehemmiyeti dolayısıyla ki ilmu'l-kafiye adıyla müdevven bir ilim dalı meydana gelmiş² ve bu sahada Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok eser yazılmıştır. Bilebildiğimiz kadarıyla

---

¹. Hayatı için bk. M.A.Yekta SARAÇ, *Şeyhülislâm Kemal Paşa-zade Hayatı-Şahsiyeti Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul 1995.

². Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-'ulûm*, İstanbul 1312, s. 248.

aşağıdaki metnini vereceğimiz Kafiye Risalesi Türkçe'de bu hacimdeki ilk kafiye risalesidir.

Bu müşterek çalışma, Kemal Paşa-zâde'nin Kafiye Risâlesinin metni ile sınırlı olduğundan burada Kafiye'nin klasik edebiyatımız için ne ifade ettiği ve edebiyat tarihimiz boyunca ne gibi farklı yaklaşımlara muhatab olduğu ele alınmamıştır.

Kemal Paşa-zâde bu risâlesinde "Kafiye İlmî"nin bilinmesi gereken hususlarından kafiye'nin tanımı, kafiye harfleri ve hareketleri, kafiye çeşitleri ve kusurları üzerinde durmaktadır. Müellif ağırlıklı olarak Molla Câmî'nin (ö. 898/1492) bu sahadaki muteber ve mutemed *Risâle-i kafiye*'sini esas almış ancak bir çok hususta Câmî'ye muhalefet etmiştir. Bundan başka tespit edemediğimiz "*Şâmil*" isimli eserden de alıntılar yapmış, yer yer bu eserde verilen bilgileri de tenkid etmiştir. Bu husus, kendisi de aynı zamanda Divan sahibi bir şair olan ve Türk edebiyatında en güzel Yusuf u Züleyha mesnevilerinden birini yazan Kemal Paşa-zâde'nin klasik şiirin tekniği ile alakalı bu hususta ne denli dikkatli ve birikim sahibi olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmayı yaparken risâlenin üç nüshasından istifade ettik.³ Topkapı (Revan 2032, 245^a-257^b) nüshasını diğerlerine nazaran daha doğru ve sağlam bir nüsha olarak belirlediğimizden bu nüshayı esas aldık; bununla birlikte diğer nüshalara da gerektiğince müracaat ettik. Ayrıca Kemal Paşa-zâde'nin atıf ve iktibaslarda bulunduğu Câmî'nin risâlesi ile karşılaştırarak ilgili yerleri dipnotlarda gösterdik. Buna ilave olarak bazı konuların daha iyi anlaşılması ve okuyucuya karşılaştırma imkanı sağlamak için Şemsuddin Muhammed b. Kays er-Râzî'nin *el-Mu'cem fî me'âyîri eş'âri'l-'Acem* adlı eserinden de faydalandık.

KÂFİYE RİSÂLESİ

Bu bir risâledür ki usûl-i ilm-i kafiyyede bir kaç fusûl-ı kâfiyeyi muştemildür. Asl-ı makâle duhûl, mevkuftur bir mukaddimenün takrîrine ve tahrîrine ki; vusûl-ı murad da ve husûl-ı murad da ana

³. Hekimoğlu Ali Paşa (Süleymaniye) 936, 72a-89a; Süleymaniye 1045, 68a-85b; Revan (Topkapı) 2031, 245a-257b. Murad Molla 1834 numarada kayıtlı nüsha (256a-272b) görülmedi)

vukufdan lâbüddür; ol budur ki beyan olunur. Ma'rifet-i kafiyenün tevakkufı vardır harf-i revî'nün ki taraf-ı şiiirde vâki olur vesâir hurufun ki zurûf-ı bedâyi-i sanâyi der-pey-i revî'dür, ma'rifetine ol sebepten mezkûr harfun ta'lîmi takdim olındı.

Istılâh-ı şuarâda revî şol harfe dirler ki, şî'r-i mukaffâyı ana nisbet iderler. Meselâ: *Lâmiye-i Acem* ve *Mîmiyye-i İbn-i Fâriız* dirler. Sâhib-i *Şâmil* ki bu fende kâmil-i mükemmel geçer, ilm-i kâfiyede tertib itdugi makâlenün mukaddimesinde

گفته اند که قافیه حرف روی است ⁴

dir. Ve fasl-ı sâni'sinde:

رَوِی از روی اصطلاح حرفِ آخر باشد از نفسِ کلمه که قافیه است بمثابةی که اگر آن
حرف را قطع کنند معنی مستقیم نماند و قصیده بر رَوِی مبنی باشد و نسبتش به وی
کنند چنانکه گویند قصیدهء لامی و دالی ، مثالش:

بیت

نظام یافت به اقبالِ شاهِ کارِ جهان   جهان چو باغِ جنان شد به دولت سلطان

نونِ جهان و سلطان بمثابةی است اگر حذف کنند معنی مختل شود.

5

Kelameyn beyninde ihtilaf beyyin olduktan sonra hiç birisinde temâm-ı sıhhat yoktur. Amma kelâm-ı evvelde vech-i halel budur ki kafiye ile revî gâh muttehid olurlar gâh muhtelif olurlar; sâni, evvelinden cüz' olur. Niteki beyân-ı âtîden iyân olsa gerekdür. Amma kelâm-ı âhirde halel buradan zâhir olur ki şî'r yâi ya hâi olsa harf-i revî'nün hazfî zarar itmez, bâkî hurufdan mânâya delâlet gitmez. Meselâ: *گیاه* ve

4. "Kâfiye, revî harfidir" demişlerdir.

5. "İstılâh olarak revî, kâfiye olan kelimenin son harfidir. Eğer bu harf hazfedilirse anlam bozulur. Kasîde revî üzerine bina edilir ve ona nisbet edilir. Kasîde-i lâmi ve dâli dendiği gibi. Beyitteki *cihân* ve *sultân* kelimelerinin sonundaki *nûn* harfi buna örnek verilebilir. Eğer bu *nun* harfi hazfedilirse beytin anlamı bozulur."

پادشاه dan hâ'yı, رهنمائی ve پادشاهی 'den yâ'ı hazf itsem makâle ihtilâl târi olmaz, sâir hurûf-ı ibâret hilye-i delâlet-i celiyyeden ârî olmaz. Abdurrahmân-ı Câmî ki cemâl-i şu'arâyı hâmî olan fuzalâ-yı enâmun benâmıdır, ilm-i kâfiyede tesvîd ve tecdîd itdugi risâlede kâfiye ta'rîfinde eydür:

بدان که قافیه در عرف شعرای عجم عبارت است از تمام آنچه تکرار آن در آخر جمیع ابیات واجب باشد یا مستحسن ، بشرط آنکه مستقل نباشد در تلفظ . بلکه جزء کلمه باشد یا بمنزله جزء

6

Revî ta'rifinde eydür:

آخرین حرف اصلی است از قافیه یا آنچه بمنزله آن باشد، چون لام در این بیت:
در ازل نقش تو بر تخته گل دیده دل دید و پای دل من بیچاره فرو رفت

7

Sâhib-i nazar-ı sâibe mahfî değıldür ki âhir-i şî'rde mükerrer olmayan harfî hadd-i kâfiyeden ihrâc itdükten sonra revî için kat'an cüz-i kâfiyedir demek ma'kûl ve makbûl değıldür. Zirâ ol takdirce gâh olur revî kâfiyeden cüz' olmaz; belki harf vâhid itibarla revî, bir itibarla kâfiye olur. Beyt-i menkûlde vâki' olan ل gibi. Niteki beyân olınsa gerekdür. Revînin haddinde mezkûr olan kelâm harf-i gayr-i mükerreri kâfiyenin haddinden ihrâc itmeyüp âhir-i şî'rde vâki' olan kelimenin temâmına kâfiye diyenlerin aslına muvâfik ve mutâbıkdur. Kelâm-ı mezbûrda bir hata dahı budur ki kâfiyede telâffuzda adem-i istiklâl şart ittükden sonra harf-i revî kâfiyeden cüz' olur dimeye mecâl kalmaz. Zirâ bu makâlün muktezâsı bazı kâfiye kelime-i müstakille olmaktadır. Meselâ: در ile بر kâfiye olurlar. Ol kelâm muktezâsınca telâffuzda

6. "Bil ki: Acem şairlerinin geleneğinde kâfiye: Telâffuzda tek başına olmamak ve kelimenin bir parçası veya parçası yerine geçmek kaydıyla bütün beyitlerin sonunda tekrarı gereken veya hoş karşılanan harflerdir." Krş. *Risâle-i Kâfiye*, Abdurrahmân-ı Câmî, nşr. H. Blochmann (haz. Muhammed-i Fişârekî), Tahran 1372 h.ş., s. 74; *Mi'yâr-ru'l-eş'âr*, Nasîruddîn-i Tûsî, nşr. Celîl Tecfîl, 1369 h.ş., s. 129-130; *el-Mu'cem fî me'âyiri eş'âri'l-'Acem*, Şemsuddîn Muhammed b. Kays er-Râzî, nşr. Sîrûs-i Şemîsâ, 1373 h.ş., s. 192 v.d.

7. "Kâfiyenin veya onun yerini tutan kelimenin son asfî harfidir. Aşağıdaki beyitte bulunan "lâm" harfi gibi. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 74; *el-Mu'cem*, s. 196.

müstakillerdir. Bu makâma müteallik bâzı kelâm vardır mahallinde zikrolunur bi-iznillâhi teâlâ.

Fasıl: Kâfiye iki kısımdır. Ol kısımlarun her birisinin hakikat âharun hakikatine muhâlifitür. Lâcerem takdîm idüp andan sonra hakikatlerini ta'îlm ve tefhîm evlâ ve ahrâ görüldi. Örf-i şuarâda kâfiye didükleri kelâm-i mevzûn münkasımdır iki kısma. Bir kısmı kâfiye-i lâzimedür ki şiir ansız mukaffâ olmaz. Revî ile aralarında iştibâh olan kâfiyenin bu kısmıdır. Ol şart-ı zâidden hadd-i revîde itibar olunmuşdur. Âgâh olmayanlar gâh olur müttahid olur sanırlar.

Kâide: Eğer revî kendisi sâkin olup mâ-kabli müteharrik olursa, kâfiye-i lâzime revîden ibâret olur, mâ-kablinin hareketinde ittihad şartıyla. Amma mâ-kablindeki harfin ittihadı müteber değıldür, hatta onda ittihad olsa hareketinde ihtilaf olsa kâfiye sahih olmaz. Emr ber-aks olsa kâfiye sahih olur. Meselâ: گل (gil) ile گل (gül) kâfiye olmaz. گل (gil) ile دل (dil) kâfiye olur. Ve eğer revînin mâ-kabli de sakin olursa, ol harf-i sâkin dahî kâfiye-i lâzimedede müteberdür. Bu takdirce ol sâkinin mâ-kablindeki hareketde ittihad şart olur. Mezkûr harf-i sâkin gerekse hurûf-ı ridfden olsun gerekse hurûf-ı kayddan olsun ne kendünün ihtilâfı câizdür ne mâ-kablindeki hareketin. Meselâ: خير ile شر kâfiye olmaz. طهر ile طهر ; رزم ile رزم ; سیر ile سیر ; سیر ile خیر ; سیر ile خیر kâfiye olmaz; رزم ile رزم ; طهر ile طهر kâfiye olmaz meğerki karf mahrec ola. Ol vakt ihtilaf câizdür. نهی ile وحی gibi. Niteki Firdevsî'nin beytinde vâki' oluptur:

چه گفت آن خداوند تنزیل و وحی   خداوند امر و خداوند نهی⁸

Ve eğer revînin mâ-kablinin mâ-kabli de sâkin olursa ol sâkinün de nefsinde ve mâ-kablinin hareketinde ittihad şartdır: Meselâ: تاخت ile ساخت gibi. ساخت , سوخت 'a kâfiye olmaz, mâ-kablinin nefsinde ihtilaf

⁸. Şâirin şiirdeki kayd harfini değıştirmeye ihtiyaç duyduğunda, harflerin yakın mahreç olmalarına riayet etmesi gerekir. Böylece çirkinliği (= kabalığı, hoş olmaması) daha az olur. Burada ha ve he'nin yakın mahreç olması gözetilerek harf-i kaydın değıştirilmiş olması ayıbı gizlenilmiştir. Belki de bu harfe kayd denmesinin sebebi, harf-i ridf gibi sakin olmasının gerekliliğinden dolayıdır. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 234; *Âşinâ'î-bâ 'arûz o kâfiye*, Sîrûs-i Şemîsâ, İntişârât-ı Firdevs 1374 h.ş., s. 99.

zarar itmez. Meselâ: رِيخت ile نِيخت kâfiye olur ve eğer revî müteharrik olursa kâfiye-i lâzıma yalnız revîden ibâret olur, hareketinde ittihad şartıyla. Meselâ: فَرى ile لَشْكِرَى kâfiye olur, فَرى kâfiye olmaz. Bu takdirce revînün mâ-kablinde olan harf ve harekete itibar olmaz. Amma harf-i vasl mülhak olmayınca revî müteharrik olmaz. Niteki mufassalan beyân olmsa gerekdür bi-iznillahî teâlâ.

Bu tafsilden zâhir oldu ki kâfiyenin kısm-ı lâzimesi iki cins imiş. Bir cinsi basît ki yalnız harf-i revîden ibârettir. Bir cinsi dahî mürekkebi ki revî ile mâ-kablindeki harf-i sâkinin cümlesinden ibârettir. Bu beyandan mübeyyen oldu ki revîye mutlakan cüz'-i kâfiyedir demek sahîh degüldür meger ki kâfiye ta'mîm olına tekerrürü lâzım olmayan harflerde hadd-i kâfiyede dâhil i'tibar oluna. Niteki sâbikan işâret olunmuşdur.

Kısm-ı âharî kâfiye-i mültezimedür. Sâbikan beyan olunan kadr-i lâzımdan ziyâde kâfiyede itibârı, şâirin iltizâmîyle olmuşdur. Kendisi iltizâm itmiş olmasa kâfiyede ol ziyâdenün riâyeti lâzım degüldür. O sebepten bu kısım, kâfiye-i mültezime vasfı ile tavsîf olındı. Ta'rîf-i kâfiyede تَكَرَّارٌ أَنِ وَاجِبٌ يَأْتِي مَسْتَحْسِنٌ diyen isâbet itmişdür. Kâfiyenin bu kısmına şâmil olmazdı vâcibe kasr olursa. Abdurrahmân-ı Câmî'nin kelâmında ol ta'mîm رَمِيْتَهُ مِنْ غَيْرِ رَامٍ kabîlindedür. Zirâ kendi kâfiyenün ikiye inkisâmından gâfildür. Risâle-i mezkûresi kâfiye-i mültezimenün beyânından hâlidür.

Tetimme: Harf-i cîmin ziyâdesi ki bu kâfiyelerde **câna, ko cana, o cana, mercana, Erzincana**. Şeyhî bazı eş'ârında iltizâm itmişdür ol kabildendür. Harf-i bâ'nın ziyâdesi de bu kâfiyelerde **ezber, çenber, berber, dilber, rehber** ol kabildendir harf-i lâmin ziyâdesi de ki bu şiirde, Şiir:

*Müşk ile zülfi ezelde ki kohulaşmış imiş
Müşke zülfinden o demde kohu ulaşmış imiş*

*Dostun destî muhanna görünürdi gözüme
Sonra bildüm ki dem-i âşıkâ bulaşmış imiş*

.....
Mâr söykenmiş ol ar'ara tolaşmış imiş

iltizam olunmuşdur ol kabildendür. Kâfiye-i müessesedeki elif-i te'sîs dahi öyledür. Kemâl-ı İsfahânî şol kasîdesindeki matla'ı bu beyitdür, ol nevi kâfiyeyi iltizâm itmişdür.

ای آنکه لاف می زنی از دل که عاشق است   طوبی لك از زبانِ تو با دل موافق است⁹

Dakika: Kâfiye-i müessesede elif-i te'sîsin riâyeti lâzımdur. Lâzım olmayan sıhhat-i kâfiyede müessese olmakdur. Fark vâzıhdur. Egerçi Abdurrahmân-ı Câmî'ye müştəbih olmuşdur. Niteki bu kelâmından lâyıh olur.

تأسیس الفی را گویند که میانِ او و روی یک حرفِ متحرک واسطه باشد و قافیہء مؤسسہ آنست که این الف را در جمیع ابیات رعایت کنند. شعرای عجم بر خلاف فصحای عرب رعایت تأسیس را واجب نمی دانند بلکه مستحسن می شمارند

10

Makâl-i menkûlında vech-i ihtilâl tarîka-i terdîdle suâlden münkeşif olur. Meselâ bundan hâlî degüldür ki murâd-ı kâil harf-i te'sîs ki şîirde riâyeti ola ki meâli kâfiye-i müessese ile mukaffâ olmasıdır. İhtimal ol üzerine lâzım gelir ki şu'arâ-yı Acem kâfiye-i müessesede harf-i te'sîsün riâyeti lâzım degül dimiş olalar. Fesâd-ı lâzım zâhirdür ki te'kidsüz müekkedîn vücûdı muhâl oldığınlayın te'sîssüz mü'essesün vücûdı muhaldür. İhtimâl-i sâni üzerine lâzım gelür. Fusahâ-yı Arab şîirdê kâfiye-i müessese lâzımdur, dimiş olalar. Bunun dahi fesâdı mahfî degüldür dîvân-ı fusahâ-yı Arabı tettebbu idenlere.

Fâyide: Tecnîs dahî ki kâfiyede iltizam olunur niteki Kâtibî tecnîsatla mevsum olan mesnevîsinde eyitmişdür, te'sîs kabîlindendür.

Tafsîl: Tecnîs ki kâfiyedür iltizam olunur bu beyitde vâkı' olupdur. Beyit:

به خیمه درون مرد شمشیر زن   برهنه نخسبد چو در خانه زن

⁹Bk. *Risâle-i kâfiye*, s. 76.

¹⁰ Te'sîs: Revî ile arasında harekeli bir harfin (vasıta olarak) bulunduğu elife denir. Bu elifin bütün beyitlerin sonunda tekrar edildiği kâfiyeye kâfiye-i müessese denir. Acem şairleri, Arap şairlerinin aksine bütün beyitlerin sonunda te'sîsin getirilmesini zaruri değil, güzellik olarak kabul ederler. Bk. *Risâle-i kâfiye*, s. 76.

Gâh olur basitle mürekkeb ortasında itibar olunur. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

جوان مردا درین حضرت هر آن کس کو نیاز آرد چنان باید که موری را سر موی نیازد

Gâh olur ki terkiib mükerrer olur niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

اگر پرسند بد گوهر که باشد جوابش ده که بد گوهر که باشد

Tahsîl: Ol kelâm-ı mufassaldan bu muhassal oldur ki hadd-i kâfiyede telaffuzda, adem-i istiklâl kaydın itibar itmek hatâ imiş. Abdurrahmân-ı Câmî risâle-i mezkûresinde ol hataya iltizam itmişdür. Bu makamdaki makâl-i hâmı ve kelâm-ı nâ-tamâmı sâbikan mezkûr ve mezbûr olmuşdur. Mezkûr fâdil şöyle sanmışdur ki hadd-i kâfiyeden redifden ihtirâz ol kayıdla hâsıl olur. Bu zu'mında dahı hata itmiş olur. Redifle bazı kâfiye-i mültezime telaffuzda müstakil olmakda müştereklerdür ki kâfiye-i mücennesede misâli irad olmuşdur. Biribirinden ol cihetle müşterek olanların itibarı bununladur ki redif lafzen ve manen biaynihi iade olunur. Niteki bu beyitlerde zâhirdür. Şiir:

خود را به خیل در افکنم مست آنجا تا بنگرم آن جان و جهانست آنجا
یا پای رساندیم به مقصود و مراد یا سر بنهم همچو دل از دست

el-misâl mine'l-lisâni'l-Arabiyye:

القى متاکرا سوادى ثمه کی انظر هل اهل دادى ثمه
اما قدمى ينىلى مقصودى او اترك رأسى کفوادی ثمه

Kâfiye-i mültezime lafzen biaynihi iâde olunur. Amma mana muhtelif olur. Redifle kayd-ı mezkûrde iştirak kâfiye-i mültezimenün ba'zına tahsîsün vechi oldur ki kâfiye-i müessese ki ol dahı mültezime kısmındandır, kayd-ı mezkûrda redifle iştirak yokdur.

Bu tafsilden mütebeyyin oldı ki kâfiyenün kısm-ı mültezimesi dahı iki cins imiş. Bir cinsde kelime-i tâmmenün tekerrürine bilâ-lüzûm iltizam olunmuş. Mutlak kâfiyenün ecnâs-ı erba'ası mukarrer ve muharrer olan misâl ve minvâl mülhaza olunduktan sonra her cinsini hakîkati neden ibâret idüğü zâhir olur. Başka başka tarif olunmağa hâc

kalmaz. Ta'rîf-i vâhid cümle[i] câmi' olup ağyârı mâni' olmak tağayyürden belki ta'azzürden hâlî degüldür.

Fasıl: Kâfiye-i mültezime gâh olur beyt-i vâhidde belki mısra'ında mükerrer olur. Onun gibi şiire zülkâfiyeteyn dirler. Niteki bu beyitlerde vâki olupdur. Rubai:

زد هر کس پر خمارش تیرم   من پیش دو زلف پایدارش میرم
صد جنگ بشد ز بهر بوس و نداد   شد صلح بر آن که در کنارش

Misâl-i Türkî. Beyit:

*Bu mevsimde çü toprakdan biterdür
Gönül kim taşıya taşdan biterdür*

Kâfiye-i mültezime gâh olur iki kerre îade olur ve şi'r-i zü'l-kavâfî olur. Niteki bu beyitte vâki' olupdur.

Tetimme: Şiir zü'l-kâfiyeteyn olmakda mutlakan kâfiyenün mükerreridür. Muteber olan hususuyla kâfiye-i mültezimenün tekerrürü lazım degüldür. Anun tekerrüründe garâbet ve nedret olmağın fasl-ı mezkûr onun beyânında ahd olunup misâl ondan îrad olındı.

Kâide: Kâfiye lâzım degüldür ki âhir-i şiirde ola. Eş'âr-ı müreddefe ki fusahâ-yı Acemün müstahsenâtındandur buna delâlet ider; belki gâh olur kâfiye vasat-ı mısra'da olur. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

*Satmaga hengâme-i hüsninde tiryâk-ı lebin
Gösterür dûşında ejder kâkul-i miskîn dost*

Gâh olur mısra'ın evvelinde olur. niteki Şeyhî'nün **Lâilâhe illallah** müreddef olan kasîdesinde zâhirdür¹¹. Ekseriya âhir-i şiirde olmağın kâfiye ismiyle ki قفو 'den müştakdur tesmiye olunmuşdur. قفو lügatda ardıca gitmege dirler. Gâlib-i hâlî kâfiyenün öyle olmak kâfidür vech-i tesmiyede.

¹¹. Şeyhî'nin tevhidinin matla' beyti şudur:

Nedür iki cihanda izzet ü câh
Eser-i lâ ilâhe illallah

(bk. İÜ TY 2804, vr. 1b)

Fâide-i uhrâ: Şi'r-i mukaffa kasîde ya gazel olıcak matla'ında kâfiyenün tekerrüri lâzımdır. Mesnevi olıcak birisinde tekerrüri lâzımdır. Mukattaâtda ve müfredâtda ikisi lâzım degüldür. Bu tafsilden zâhir oldı ki ale'l-ıtlak kâfiyenün mahall-i tekerrürinden ta'yinde âhir-i cemî'-i ebyat diyen kimesne isâbet itmemişdür.

Abdurrahmân-ı Câmî dahi mahall-i mezkûrun beyânında âhir-i cemî'-i ebyâtı ta'yin itmmişdür. Niteki sâbıkan menkûl olupdur.

Fasıl: Kâfiye basîte ile mürekkebeye münkasim olduğınlayın -niteki sâbıkan beyan olundu- ma'mûle ile gayr-ı ma'mûleye de münkasımdır. Amelden murad burada mutlak tasarruf degüldür; belki bir nev' tasarrufdur ki cüz'-i kâfiye olan kelimenün vaz'-ı aslîsin tağyîr ide. Ma'mûle-i mürekkebeden bununla mümtâz olur. Niteki bu beyitte zâhirdür. Beyit:

آينهء روى تو گر گويم راست   انوار تجلىء الهى پيدا است
12

'پيدا است'ın aslı 'پيدا است'dür. Sîn'in elif'i iskat itmeyincek kâfiye râst olmaz. Pes kâfiye-i ma'mûle şol kâfiyedür ki vech-i mezkûr üzerine amele muhtacdur. Kâfiye-i gayr-i ma'mûle şol kâfiyedür ki amel-i mezkûre muhtac degüldür, tağyirsüz tasarrufsuz. Hadd-i zâtında ya mücerred terkible kâfiye olmağa sâlihüdür. Bu kısmun müteaddid misalleri geçmişdür.

Bu tafsilden zâhir oldı ki kâfiye-i ma'mûle ile kâfiye-i mürekkebe birbirinden fark olmayup ol iki kısım birinin birine halt idüp fâhiş olmuşdur. Abdurrahmân-ı Câmî ki risâle-i mezkûresinün hâtimesinde böyle dimişdür:

12. Bk. *Risâle-i kâfiye*, s. 78.

قافیه بر دو قسم است : معمول و غیر معمول. غیر معمول آنست که ، بی آنکه درو تصرفی کنند شایسته آنست که قافیه واقع شود و معمول آنست که به واسطه تصرفی شایسته آن گردد که قافیه واقع شود؛ آن تصرف گاه به ترکیب دو لفظ باشد چنانکه لفظ «است» مثلا بواسطه ترکیب با لفظ «پیدا» و امثال آن صلاحیت آن پیدا کند که با لفظ «خواست» و «راست» در یک قافیه جمع شود.

13

Getürdüğü misâl kâfiye-i ma'mûle emsilesindendir. Mahzâ terkible emr-i kâfiye tashîh olmaz; elif-i است sâkıt da olmak gerekdür.

Kâfiye-i mürekkebe oldur ki mahzâ terkible maslahat-ı kâfiye tamam ola.

Tahsîl: Kâfiye-i ma'mûle iki cinsdür. Bir cinsde olan amel amel-i sâiğ-ı şâyi'dür. Şiirde ihtisası yokdur. Zarûret-i kâfiye iktizâ itmiş degüldür. Zarûret-i şiirden nâşi olmuş ameldür. Bu cins amel iki kısımdur. Bir kısmı amel-i melîhdür. Kısım-ı âharı amel-i kabîhdür. Melîh olan şol ameldür ki ihtilâl-i mâ'nâyâ müeddî olur. Ol sebedendür ki şiirden gayrı degüldür. Sûret-i kâfiye ve redif mütegayyir olmaz sıhhat-ı ma'nâ muktezâsınca telâffuz olundıkda. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

*Sevdâ-yı zülf ü hâlün ile Rûma muşğ-i çîn
Gelse aceb mi âşîka Bağdâd irak degül*

Amel-i tashîh-i kâfiye ve redif iktizâ ider ki lafz-ı **degül**deki **dâl**, lafz-ı **Irak**'daki **kâf**'a zamm ola. Zira sâir beyitlerde **kâf** revî olupdur, **gül** redifdür. Ol beyitlerden birisi budur. Beyit:

*Kim gördi bir nihâl-i sehî kâmetün gibi
Kim bir budakda sîb ola vü bir budakda gül*

13. "Kâfiye ma'mûl ve gayr-ı ma'mûl olmak üzere iki kısımdır. Gayr-ı ma'mûl, kelime üzerinde herhangi bir tasarruf (müdahale)un bulunmadığı kâfiyedir. Ma'mûl ise kelime üzerinde tasarrufta bulunarak o kelimenin kâfiyeye uygun hale getirilmesidir. Bu tasarruf bazan iki kelimenin terkibi (birleştirilmesi) ile olur. est bağ fiilinin peydâ veya benzeri kelimelerle birleşmesi neticesinde bu kelimenin hâst ve râst kelimeleriyle kâfiye oluşturmaları sağlar." Krş. Risâle-i kâfiye, s. 77-78; Mi'yâru'l-eş'âr, s. 154; Âşînâ'î bâ 'arâz o kâfiye, s. 115-116.

Kabîh olan [şol] ameldür ki ihtilâl-i ma'nâya müeddî olur. Ol sebebdendir ki letâfetten behr olmaz ol kısım-ı amelde. Niteki Kemâl-i Isfahânî'nün bu beytinde vâki' olupdur. Beyit:

۱۴ خصم شتر دلت را قربان کند همی ز آن روی سعد ذابح آهخته کار دست

Dest-i redif kasîdenün ebyâtındandır. Revîsi râ'dır; tashîh-i redif ve revî amel-i kabîha muhtâcdır zîa sıhhat-ı ma'nâ iktizâ ider ki **کارد است** okına. Ol takdirce emr-i revî ve redif mühmel ve muhtel olur. Tashîh-i revî ve redif muktezâsı olur ki lafz-ı **کارد** de olan **dâl**-i sâkin ondan münfek olup lafz-ı **است** 'e münzam ola müteharrik ola ve harf-i **الف** telâffuzdan sâkıt ola; ol takdirce sıhhat-i ma'nâ muktezâsınca telâffuz olunmuş olmaz. Zira sıhhat-i ma'nâ harf-i **dâl**'in sükûnün ister. Lâcerem elif-i **است** ' telâffuz olunur ibtidâ bi's-sükûn müteazzir olduğundan ötürü.

Tetimme: Hak budur ki bu kısım-ı amel dahi bil ki kısım-ı evvelden amelde uyûb-ı kâfiyeden addolunmak gerekdür. Egerçi bu fennin ashâbı, uyûb-ı kâfiyeyi ta'dâd itdüklerinde bu halin kâfiyenün ol esnada îrad itmişlerdür. Niteki zâhir olsa gerekdür bi-iznillahi teâlâ.

Fasıl: Bir dürlü taksimle dahi kâfiye beş kısma münkasımdur. Ol kısımlar bunlardur. Müterâdif, mütevâtir, mütedârik, müterâkib, mütekâvis.

• Merkûm aksâmı bu manzum kelâm müştemildür. Beyit:

مترادف متواتر متدارك می خوان متراکب متکاوِس لقبِ قافیهِ دان

Müterâdif ol kâfiyedir ki âhirinde iki harf-i sâkin ola biri biri ardınca¹⁵. Niteki bu beyitlerde vâki' olupdur. Şiir:

14. Şiirin matlâı şudur:

بر تافته است بختِ مرا روزگار دست ز آنم نمی رسد به سر زلفِ یار دست

Bk. Kulliyât-ı Kemâleddîn İsmâil-i Isfahânî, Bombay 1307s. 66-67; *Risâle-i kâfiye*, s. 79.

15. Bk. *Risâle-i kâfiye*, s. 77. Sakin harflerin peşpeşe gelmesinden dolayı bu kâfiyeye **müterâdif** denmiştir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 248.

دو زبان بر سر دوان بسته میان ناله کنان   سر بریده روی تیره زرد بنگر اشکبار
 گاه رقاصی کند بی پای در صحرای سیم   گاه غواصی کند بی دست در دریای قار

Mütevâtir ol kâfiyedür ki âhirinde bir sâkin ola¹⁶. Niteki bu beyitlerde vâki' olupdur. Şiir:

هر که هست سخن گوی او سخن دانست   به آشکار همی گویم این نه پنهانی
 طوطیان شکر خای هم سخن گویند   ولیک ناید از طوطیان سخن دانی

Cihet-i tenâfi-i mütevâtirle mütedârik ortasında müteharrikden öndin sâkinün itibâridür, mütevâtirde ol degilmiş ise her mütedârik mütevâtiri mütezammın olurdu. Bu tafsilden zâhir oldu ki ol kaydı ihmal idenler Abdurrahmân-ı Câmî ve sâhib-i Şâmil gibi isâbet itmemişdür¹⁷.

Mütedârik ol kâfiyedür ki âhirinde bir sâkin ola; ol sâkinün mâ kablinde iki müteharrik ola biri biri ardınca. Ol müteharriklerin mâ kablinde bir sâkin ola. Bu kayd-ı âhirden lâ-büddür ki müterâkibden mümtaz ola. Ol kaydı olmayacak müterâkib mütedâriki müştemil olur¹⁸. Bu tafsilden malum oldu ki ol kaydı ihmal idenler isâbet itmemişdür. Niteki bu beyitte vâki olupdur.

دلبر سنگین دل و سیمین ذقن   لعل او پیرایهء درّ عدن

¹⁶. Müteharrikten sonra sâkin harfin gelmesinden dolayı bu kâfiyeye mütevâtir denmiştir. Bu kâfiyede hareketlerin mütekârib, mütedârik ve mütekâvisde olduğu gibi peşpeşe gelmesi sözkonusu değildir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 248.

¹⁷. ناقة مواترة Bir dizini yere vurup bir müddet duran, sonra diğer dizini yere vuran devedir. Her şeyde olan tevâtür, her iki durum arasında bir fetret (ara) bulunmasını gerekli kılar. Eğer bu ara olmazsa, mütetâbi' ve mütedârik derler. Bk. *el-Mu'cem*, s. 248.

¹⁸. Harekeli iki harfin birbiri peşisıra gelmesi ve birbirine bağlanması sebebiyle buna mütedârik denmiştir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 248.

Müterâkib ol kâfiyedür ki âhirinde bir sâkin ola ve ol sâkinün mâ kablinde üç müteharrik ola biri biri ardınca. Onların mâ kablinde bir sâkin ola¹⁹. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

شهنشهی که بیک سنگ پاره از کمرش   ز کوه شهر بدخشان به است و از گهرش

Mütekâvis ol kâfiyedür ki âhirinde bir sâkin ola mâ kablinde dört müteharrik ola biri biri ardınca²⁰. Niteki bu beyitte vâki' olupdur.

گر یار من غم دلم بخوردی   زین بهترک به حال من نگریدی

Fâzıl-ı Horasan Câmî bu beyitten gâfil olmağın risâle-i mezkûresinde

21 قافیہء متکاوس در اشعار عجم نیامده است

der. Sâhib-i Şâmil misâl-i mezkûrî îrâd ider dahi eydür:

22 چون این قافیہ در پارسی خوش آینده نیست، بدین غزل نگویند

Tetimme: Aksâm-ı mezkûre inkisâm-ı mahsusdur kâfiye-i mültezimeye. Ol kimse ki kâfiyenün haddinde telaffuzda adem-i istiklâl kaydın itibar itdi ve beyânın kâfiye-i lâzimeye hasr itdi, andan sonra bu aksâmını kâfiyenün îrâd itdi; basîret üzerine olmadı Abdurrahmân-ı Câmî gibi. Niteki risâle-i mezkûresini tetebbu iden vâkıf olur.

Fasıl: Bir dürlü taksimle dahi kâfiye iki kısma münkasımdur. Bir kısmına kâfiye-i mukayyede dirler, kısım-ı âharine kâfiye-i mutlaka dirler. Bazılar bu taksîmi revîde i'tibâr itmişlerdir²³ amma kâfiyede olmak münâsibdür.

¹⁹. Terâküb, birbiri üstüne oturmaktır. Şiirde peşpeşe üç müteharrikin ardarda gelen dört müteharrikten daha kolay telaffuzundan dolayı müterâkib denilmiştir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 247.

²⁰. Bu kelime تکاوس den türemiştir; "kalabalık ve izdiham yapma" anlamındadır. Bu kâfiyedeki müteharriklerin çokluğu ve itidalden uzak olması sebebiyle kâfiye bitkilerin bitmesi ve çoğalmasına teşbih edilmiştir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 247.

²¹. "Kâfiye-i mütekâvis Acem şiirinde yoktur. Krş. *el-Mu'cem*, s. 247; *Risâle-i kâfiye*, s. 77.

²². "Bu kâfiye Farsçada beğenilmediği için, bu tür kâfiyeli gazel söylenmez."

²³. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 249; *Risâle-i kâfiye*, s. 77-78.

Kâfiye-i mukayyede şol kâfiyedür ki anın rûkn-i aslîsi ki harf-i revîdür, sâkin ola ve harf-i vaslın ittisâline mecâl olmaya; ol sükûn ana kayd-ı mâni' ola. Kâfiye-i mutlaka şol kâfiyedür ki onda harf-i revî müteharrik ola ve harf-i vaslın ittisâline mecâl ola. Bundan sonra eğer harf-i revîye harf-i vasl muttasıl olursa niteki bu beyitte vâki' olupdur: Beyit:

سفید شد چو درخت شکوفه دار سرَم   ازین درخت همین میوه غمست برَم

ol kâfiyeye mevsûle dirler ve eğer harf-i revîye harf-i vasl muttasıl olmayacak olursa, ol kâfiyeye mutlaka-i mefsûle dirler. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

مرغ آنجا رود که چینه بود   نه بدانجا رود که چه نبود

Çine'nin âhirinde " he " muteber degüldür, kitâbetde anun ziyâde-siyle revî mutlaka-i mefsûle haddinden çıkmaz. Eğer ana i'tibar olaydı hurûf-ı kâfiyeden addolup hadd-i vasılda dâhil olmayaydı çine ile çi ne kâfiye olmazdı. Bu makamda vech-i mezkûr üzere tafsil-i kelâm bu risâlenin hasâyisindendir. Sâir resâil ve savâkî' olan beyan bu hususda habt u halelden hâli degüldür. Harf-i revî vasıldan ârî iken müteharrik olmak vardığın bile bilememişlerdür, ana binâen kâfiye-i mutlaka olmaz illâ mevsûle olur, sanmışlardır. Abdurrahmân-ı Câmî risâle-i mezkûresinde eydür:

24 چون حرف روی ساکن باشد و حرف وصل بدو نه پیوسته باشد آن را مقید گویند

Âhir-i kelâmında ol zu'm-i fâsid zâhirdür, sâhib-i Şâmil eydür:

مقید آن است که حرف روی ار ساکن باشد و بعد روی هیچ حرف از حروف به آخر کلمه نه پیوندد؛
و او را بدان سبب مقید خوانند ، آن بیت به حرف روی باز بسته است . و مطلق آن است که حرفی
از حروف وصل به حرف روی پیوندد ؛ و او را از آن سبب قید اطلاق دهد . و ابدا حرف روی ، او
متحرک باشد ، اول را مقید غیر موصوله خوانند و ثانی مطلق موصوله .

25

24. "Revî harfi sâkin olup vasıl harfi revîye bağlanmamışsa mukayyed denir." Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 77.

25. **Mukayyed**: Revî harfi sâkin olup revîden sonra kelimenin sonuna hiçbir harf birleşmemesidir. Buna **mukayyed** denmesinin sebebi, beytin revî harfi ile bağlanmış (bitmiş) olmasıdır. **Mutlak**: Revî harfinden sonra vasıl harflerinden birisinin

Evvelâ mukayyeden sebep takyîdin ta'yînde hatâ itmişdür. Sâniyen mukayyed-i mezkûru gayr-ı mevsûle ile tavsifde hatâ itmişdür, gayr-ı mevsullük mukayyedin zâtîsidür. Zâtîsiyle tavsîf câiz degüldür. Sâlisen mutlaka-i mezkûru mevsulle tavsifde hata itmişdür, ta'rif olunan mutlak âmdur mevsulden ve gayr-ı mevsulden, niteki sâbikan beyân olunupdur.

Tetimmé: Kâfiye-i mukayyede olsun kâfiye-i mutlaka olsun bundan hâlî degüldür ki harf-i vasıldan gayrı bir harf-i âhar hurûf-ı kâfiyeden müşt Emil ola ya olmaya. Olursa ol harfe nisbet iderler meselâ mukayyede mukayyed dirler ya mukayyede be-ridf dirler ve mutlaka-i makrûne-i mukayyed dirler ve mutlaka-i makrûne be-hurûc dirler ve eğer müşt Emil olmazsa mukayyede-i mücerrede ve mutlaka-i mücerrede dirler²⁶.

Fâide: Hurûf-ı kâfiye ki tafsîli gelse gerekdür bi-iznillâhi Teâlâ, her kangısı olursa mutlaka-i makrûne bulunur amma mücerrede-i mukayyede de revîden mukaddem olan harfler bulunur, muahhar olanlar bulunmaz. Zîra revînün sükûnû ki sebep-i kayddur mânidür vaslın ittisâline, vasıldan sonra olanların da ittisâline mâni'dür.

Fasıl: Dört hal vardır ki kâfiye-i mutlakaya mahsusdur, kâfiye-i mukayyede de ol hallerin birisi de olmaz.

Evvelki hal budur ki hareket-i revî -ki bu fennin ıstılâhında ana tevcîh dirler, harekât-ı kâfiye tafsîl olundukda beyân olunsa gerekdür bi-iznillâhi Teâlâ-, muhtelif olmak câizdür kâfiye-i mutlakada²⁷. Niteki bu beyitlerde vâki' olupdur. Şiir:

دوش کز دوران چرخ چنبری	مه فرو رفت و بر آمد مشتری
مشتری همچون نگین بود از قیاس	و آسمان چون حلقهء انگشتری
آسمان پنداشتی دارد بدور	بر سر سیاره هر يك قادری

gelmesidir. Bu sebepten buna **mutlak** denmiştir. Bu kâfiyedeki revî harfi daima harekelidir. Revî harfi daima sâkin olduğundan dolayı kayd denmiştir. Birincisine **mukayyed-i gayr-ı mevsûle**, ikincisine **mutlak-ı mevsûle** denir. "

26. Krş. *el-Mu'cem*, s. 249-250.

27. Bu durum *el-Mi'yâr*'da kâfiye ayıbı olarak belirtilmiştir. Tafsilat için bk. *el-Mi'yâr*, s. 159; *el-Mu'cem*, s. 255 v.d.; *Âşinâ'î bâ 'arûz o kâfiye*, s. 103 v.d.

Bu beyitlerin ba'zında hareket-i mezkûre fetha vâkı' olmuşdur; Kâfiye-i mukayyedde bu ihtilâf câiz degüldür.

پَر ، پَر ، پَر olmaz. Niteki sâbikan beyan olunupdur.

İkinci hal oldur ki kâfiye-i mutlakada harf-i kâfiyeden vaslı revî yerine, revîyi vasıl yerine getirmek câizdür, niteki bu beyitlerde vâkı' olupdur:

ای ترا بر خسروان فرماندهی	بر تو زیبا نیست جز شاهنشهی
وی جهان داری که از انعام تست	گیسهء دریا و جیب کان تهی
تو درخت دولتی می خوانمت	در ریاض مملکت سرو سهی
عمر بادت تا بتأیید خرد	پای بر فرق شه انجم نهی

dehî de ve **şehî** de ve **nehy** de **hâ** revîdir, **yâ** vasıldur. **tehî** de ve **sehî** de **yâ** revîdir. Zira mezkûr harf anlardan iskat olunsa bâkî hurûf mühmel kalır; ol üç kâfiye-i sâbikadan iskat olunsa, bâkî kelime hadd-i isti'malden hariç kalmaz. Mi'yâr-ı fârik vasılla revî ortasında oldur ki revî sâkıt olsa bâkî kelime mühmel kalır, vasl sâkıt olsa öyle olmaz; kâfiye-i mukayyedede bu ihtilaf câiz degüldür.

Üçüncü hal oldur ki kâfiye-i mutlakada hurûf-ı kâfiyeden ridf ile kaydın ihtilâfı câizdür; niteki bu beyitte vâkı' olupdur. Beyit:

هر وزیر و مفتی و شاعر که او طوسی بود . چون نظام الملك و غزالی و فردوسی بود

Kâfiye-i mukayyedede bu ihtilaf câiz degüldür.

Dördüncü hal kâfiye-i mutlakada harekât-ı kâfiyeden hazv didikleri harekâtın ihtilâfı câizdür²⁸. Niteki bu beyitlerde vâkı' olupdur. Şiir:

تو آن شاهى که دین را یاورستی	وزد از حلق تو باد بهشتی
به دور تو نمی ترسد ضعیفم	میان مرغزار آهوی دشتی

Bu beyitlerin ba'zında harekât-ı mezkûre zamme, ba'zında kesre, ba'zında fetha vâkı' olupdur. Kâfiye-i mukayyedede bu ihtilâf câiz degüldür. Kurb-ı mahrec sebebiyle harf-i revînin mâ-kablinde olan harf-i

²⁸. *el-Mu'cem*'de, bir çok şâirin, kâfiye-i mutlakada kayd harfinden önceki hareketin farklı olmasını caiz gördükleri belirtilmiştir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 244.

sâkinin ihtilâfı câiz olmak kâfiye-i mutlakaya mahsus degildir, kâfiye-i mukayyede câizdir: **vahy** ile **nehî** gibi. Niteki sâbikan beyân olunupdur. Sâhib-i *Şâmil*'in bu kazıyye ma'lûm iken ihtilâf-ı mezkûru havâss-ı kâfiye-i mutlakadan sanup hâlât-ı mezkûre beşdir demişdir.

29 قافیهء مطلقه را پنج کیفیت باشد که مقیده را نباشد

dedikten sonra:

سوم آنکه چون حرف قید قریب المخرج باشد روا دارند که متغیر شود مثالش غیرى، صبرى.

30

قید یکى حرف یا است و قید یکى حرف با است و هر دو مهجور اند

dimişdir. Hâlât-ı mezkûrenin vech-i mezbûr üzere ta'yîn ve tebyîninde Abdurrahmân-ı Câmî'nin risâle-i ma'hûdesindeki makâlesi hâlfîdür.

Fasıl: Şol harfler ki kâfiye nisbet olunur, bu fennin ehli onlara hurûf-ı kâfiye dırler, her birisinden bir ism-i hâsla ta'bir iderler, dokuzdur; ism-i hâslarıyla bu beyitte mezkûrdur.³¹ Beyit:

روى و ردف و دگر قید و بعد ازان تأسیس دخیل و وصل و خروج و مزید و نایره دان

Ol harflerin dördü ki **ridf** ve **kayd** ve **te'sîs** ve **dahîl** dür, revîden mukaddem olurlar, bâkîsi ondan muahhar olurlar. Harf-i revînin beyânından ferâgat hâsıl olupdur, harf-i ridfe icmâlen işâret olunmuşdur. Tafsîli budur ki zikrolunur:

Hurûf-ı illete ki vâv ve elif ve yâdur andan vâkî' ola ve aralarında harf-i müteharrîk bulunmaya onların mâ-kablinde olan hareket kendilerin cinsinden ola. Meselâ: Vav ise evvel hareket zamme ola; elif ise fetha ola; ya ise kesre ola. Ol vaktin evvel harflere ridf-i aslî dırler. Kâfiye ki ona mültebis ola ol kafiyye mürdef dırler ranın sükûnuyla ve eğer harf-i revî ile ridf arasında harf-i sâkin bulunmazsa ol ridfe ridf-i müfred dırler; niteki bu beyitlerde vâkî' olupdur. Beyit:

ای از بنفشه ساخته گلبرگ را نقاب وز شب تباخچه ها زده به روی آفتاب

29. "Kâfiye-i mutlakanın kâfiye-i mukayyede olmayan beş özelliği vardır."

30. "Üçüncüsü şudur: Eğer kayd harfleri yakın mahreç olurlarsa, farklı olmaları uygundur. Meselâ: **gayrî** ve **sabrî** kelimelerinde olduğu gibi. İlk kelimeye kayd harfi y, diğesinde ise b harfidir. Her ikisi de farklıdır."

31. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 74 vd.

ve eger ol ortalıkda harf-i sâkin bulunursa ol sâkine ridf-i zâid dirler ve ol vakit kâfiye ridf-i mürekkeble mürdef olunur³². Niteki bu beyitte vâkı' olupdur. Beyit:

از بسکه تنم ز آتشِ عشقِ تو گداخت   نتوان تنم از شمعِ سحر باز شناخت

Lügat-ı Fârisîde harf-i zâid altıdur ki bu beyitte mezkûrdur³³.
Beyit:

ردف زائد شش بود ای ذو فنون   خا و را و سین و شن و فا و نون

– Elif-i aslî ve hâ-ı zâidle mürdefin misâli. Beyit:

هر که نزد هنر تواند باخت   با غم روزگار داند ساخت

Elif ridf-i aslîdür, **hâ** ridf-i zâiddür, **tâ** harf-i revîdür.

– Vâv-ı aslî ve hâ-ı zâidle mürdefin misâli. Beyit:

دلم ز آتش هجران آن نگار بسوخت   درید پیرهن صبر من ولیک بدوخت

– Yâ-ı aslî ve hâ-ı zâidle mürdefin misâli. Beyit:

عشق او باز در دلم آویخت   لا جرم صبر و عاقبت بگریخت

– Elif-i aslî ve râ-ı zâidle mürdefin misâli. Beyit:

در سراسر که را نباشد آرد   کی تواند برید آرد بکار

– Vâv-ı aslî ve râ-ı zâidle mürdefin misâli, lafz-ı مورد dan gayrı bulunmaz.³⁴

– Yâ-ı aslî ve râ-ı zâidle mürdef hod hiç bulunmaz³⁵.

– Elif-i aslî ve sîn-i zâidle mürdefin misâli. Beyit:

32. Krş *el-Mu'cem*, s. 230 vd. ; *Risâle-i kâfiye*, s. 75.

33. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75.

34. *el-Mu'cem*'de şu bilgiler verilmiştir: "Ra ile mürdef iki çeşittir. Birincisi mâ-kablî fethalı: **کار** ve **آرد** kelimelerinde olduğu gibi. İkincisi mâ-kablî ötreli. Derî Farsçasında **مورد** kelimesinden başka kelimeyi bilmiyorum. Fakat Kâzerûn şehrine eskiden **مورد** denmekteydi. Bk. *el-Mu'cem*, s. 231.

35. *el-Mu'cem*'de örnek olarak **لیرد** kelimesi verilmiş, bu kelimenin Farsçanın bazı lehçelerinde **غراره** = mazmaza anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Bk. *el-Mu'cem*, s. 231.

مرا از نوش تو بوسی تمامست بده کت دولت دادن مهبیاست

– Vâv-ı aslî ve sîn-i zâidle mürdefin misâli. Beyit:

دوست ما را همی ندارد دوست چکنم دشمنی وظیفهء اوست

Yâ-ı aslî ve sîn-i zâidle mürdefin misâli. Beyit:

وقت رفت آن دلدار بگریست که بی دیدار یاران کی توان زیست

– Elif-i aslî ve şîn-i zâidle mürdefin misâli. Beyit:

هر که تخم خود تواند کاشت بر آن نیز بر تواند داشت

– Vâv-ı aslî ve şîn-i zâidle mürdefin emsâli lafz-ı گوشت dan gayrı yoktur³⁶.

– Yâ-yı aslî ve şîn-i zâidle mürdef hiç bulunmaz.

– Elif-i aslî ve fâ-yı zâidle mürdefin misâli. Beyit:

هر سر از خط خرد بر تافت کام دل گرچه جست لیک نیافت

– Vâv-ı aslî ve fâ-i zâidle mürdefin misâli:

هر که روزی در وصال تو کوفت خانه وصل بر کشفت و بروفت

– Yâ-yı aslî ve fâ-i zâidle mürdefin misâli. Beyit:

دل من عشق داستان بفریفت خود ندانم که تا چه معنی شیفت

– Elif-i aslî ve nûn-ı zâidle mürdefin misâli. Beyit:

نامهء نا نوشته دانی خواند سخن نا شنیده دانی راند

– Vâv-ı aslî ve nûn-ı zâidle mürdef bulunmaz.

Fasıl: Zamme ve kesre ki vavla yânın mâ-kablinda olan harflerde bulunur, iki nev'dür. Bir nev'i müşebbi'adur, bir nev'i müleyyinedür.

³⁶ *el-Mu'cem*'de, *Lügat-ı Fürs*'de berehne: çıplak anlamında گوشت kelimesinin bulunduğu belirtilmiş ve *Rûdekî*'den şu beyit nakledilmiştir (s. 231):

شد به گرمابه درون يك روز گوشت بود فریبی و کلان و خوب گوشت

Müşebbi'asına hareket-i ma'rûfe dirler, müleyyinesine hareket-i mechûle dirler³⁷.

– Hareket-i ma'rûfe-i vâvînün misâli. Beyit:

چون بر آمد ز شرق چشمهء نور   رفت سوی عدم شب دیجور

– Hareket-i ma'rûfe-i yâvînün misâli. Beyit:

آورده باد بوی خم گیسوی حبیب   آن بوی گشت درد دل خسته را طیب

– Hareket-i mechûle-i vâvînün misâli. Beyit:

نسیم بهشتی سوی زنده رود   فرشته بهر بام شامی درود

– Hareket-i mechûle-i yâvînün misâli. Beyit:

غمی یابم از هجر آن دل فریب   بهر جا که هستم زبانی شکیب

Mezkûr hâletle ki hakîkatte zikrolan hareketlerin vasıflarıdır, tevessü'an vavda ve yâda i'tibar olunur. Niteki Abdurrahmân-ı Câmî i'tibar itmişdir, risâle-i mezkûresinde eyitmişdir:

ردف در قافیہء فارسی چون واو و یا باشد ، بر دو گونه است: معروف و مجهول. معروف آن

است که ضمّه و کسرهء ما قبل واو و یا را اشباع تمام کرده باشند چون نور و پیر ، و

38 مجهول آنکه اشباع تمام نکرده باشند چون شور و شیر.

Tetimme: Ma'rûfe ile mechûleyi bir şiirde cem' câiz degildir der Abdurrahmân-ı Câmî³⁹, amma Enverî cem' itmişdir ol yerde ki eyitmişdir. Şiir:

37. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 230.

38. Farsça kâfiyede rıdîf, vav ve yâdan ibaret olup ma'rûf ve mechûl olmak üzere iki kısımdır. Ma'rûf, vav ve yâdan önceki zamme ve kesrenin tam işba' edilmiş olmasıdır. nûr ve pîr kelimelerindeki vav ve yânın harekesi gibi. Mechûl ise, anılan hareketlerin işba' edilmemiş olmasıdır. Şûr ve şîr kelimelerindeki vav ve yânın hareketleri gibi. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75.

39. "Güzel olanı, belki de gerekli olanı, ma'rûf ile mechûlü bir şiirde birarada bulundurmamaktır. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75. *el-Mu'cem*'de şairlerin birçoğunun ma'rûf-ı merfû' (= vâv-ı ma'rûfe, yâ-yı ma'rûfe) ile mechûl-i merfû' (= vâv-ı mechûle, yâ-yı

هر که تواند که فرشته شود خیره چرا باشد دیو و ستور
چيست جهان قعر تنور اثير خود چه تفرج بود اندر تنور

Kemâl-i Isfahânî dahi itmişdür bu beyitlerde. Rubâî:

با دل گفتم تو باری ای دل نیکی کز من دوری به یار من نزدیکی
دل گفت که با دهان و زلفش عمری است تا می سازم به تنگی و تاریکی⁴⁰

Enverî, elifle yâyı da cem' itmişdür bir beyitte elifi imâle itdükden sonra, ol beyit budur⁴¹. Beyit:

تا ماهِ رویت از من دل در حجیب دارد نی دیده خواب دارد نی دل شکیب دارد⁴²

Ma'rûfe ile mechûleyi cem' dahi ba'iddür; böyle iken Abdurrahmân-ı Câmî bunu kabul ider anı kabul itmez.

Fasıl: Kayd, revînin mâ-kablinde olan harf-i sâkine dirler şol şartla ki harf-i ridfden olmaya ve revî ile anun ortasında vâsita olmaya; nûn-ı çenk ve âhenk gibi. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

چو زهره وقت صبح از افق بسازد چنگ زمانه تیز کند نالهء مرا آهنگ⁴³

Lügat-ı Fârisîde harf-i kayd bunlardır:

Dahi onlardır «ت، خ، ر، ز، س، ش، غ، ف، ن، ه، و، ی» şol vaktin ki vâvın mâ-kabli mazmûm, yânın mâ-kabli meksûr olmaya. نَوُكْ da olan vav gibi, كَيْكْ de olan yâ gibi⁴⁴.

İstitrâf: نَوُكْ de olan vav meftûhdur, mazmum degildir. Ol sebepten *Mi'yâr-ı Cemâlî*'de سوكْ kâfiyesinde gelmeyüp شَوُكْ kâfiyesinde gelmişdür; niteki bu beyitlerde zâhirdür. Şiir:

mechûle)un birarada bulunmasını uygun gördükleri belirtildikten sonra, Enverî'nin beyti nakledilmiştir. Bk. *el-Mu'cem*, s. 232-233.

40. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75.

41. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75.

42. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75.

43. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75.

چو گیرد شهتسه قلم در زبان رخ شیر گردون بخارد بنوک
حسودی که از گلبن آزد نه چیند گل اما خورد زخم شوک

Bu tafsiliden ma'lûm oldu ki hurûf-ı kayd onüçmüſ; onbiri mutlak, ikisi ki vavla yâdır mukayyed; ſart-ı mezkûrla ol harfleri on sanup bu beyitleri nazm iden isâbet itmemiſdür. Ol beyitler bunlardır⁴⁵. Nazm:

گر حروف قید را گیرند یاد نیست در لفظ عجم از ده زیاد
با و خا و را و زا و سین و شین غین و فا و نون و ها باشد یقین

Menſe-i hatâ harf-i tâdan zehûl, vavla yânın iki hâli olup bir halle ridf, bir halle kayd olduğundan gafûldür. Sâhib-i ſâmil bu halden gâfil degildir amma ol dahi tâdan zâhildür, o sebepten böyle dimiſdür:

قید دوازده حرف است: ب ، خ ، ر ، ز ، س ، ش ، غ ، ف ، ن ، و ، ه ، ی . و پیش شعرای
عرب التزام حرف قید واجب نیست اما شاعران پارسی اختلاف حرف قید جائز ندارند و آنچه
استاد ابو القاسم فردوسی و طوسی می گوید
بیت:

چه گفت آن خداوند تنزیل و وحی خداوند امر و خداوند نهی
بواسطهء قرب مخرج است.

46

Abdurrahmân-ı Câmî'nin kelâmında eser-i zühûl ve gafûl zâhirdir, ol kelâm budur:

44. Krş. *el-Mu'cem*, s. 234.

45. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75.

46. "Kayd oniki harftir. **be**, **ra**, ... Arap ſâirlerine göre kayd harfinin aynı olması ſart degildir. Ancak Fars ſâirleri kayd harfinin farklı olmasını doğru bulmazlar. Firdevsî'nin ſiirindeki **vahy** ve **neh**y kelimelerindeki kayd harflerinde görülen farklılık, mahreçlerinin yakınlığı sebebiyle uygun görülmüſtür."

حرفِ قید در لغتِ پارسی ده است چنانکه گفته اند . چون ابر و صبر و تخت و بخت و مرد و درد و بزم و رزم و مست و دست و گشت و دشت و مغز و نغز و سفت و گفت و پند و بند و چهر و مهر . و اگر بنای قافییه بر عربی نهند، رعایتِ قید در جمیعِ حروفِ لازم است، چون : وعد و رعد و امثالِ آن .

47

Misâl-i bâda galat itmişdür. صبر Arabîdir, söz lûgat-i Fârisîdedir. Arabîye ta'mîm idicek hasrın vechi olmaz, sâir hurûfda da kayd olur: **kasr** ve **nasr**; **nezr** ve **bezr**; **sadr** ve **bedr**; **dahr** ve **bahr**; **hecr** ve **fecr**; **desr** ve **nesr**; **milk** ve **silk**; **bikr** ve **fikr**; **bakr** ve **fakr**; **nazm** ve **azm**; **şatr** ve **satr**; **hazr** ve **nazr**; **zehr** ve **emr** gibi.

Fâzıl-ı mezkûr dahi bu söze kâildür ol sebepten ol kelâmında "**der lûgat-ı Fârsî**" kaydın getirmişdür, âhir-i kelâmından dahi zâhirdür mezkûrun misâl-i sahîhi **ebr** u **hizebr** dür. Beyit:

بر آمد ز در یکی تیره ابرُ خروشان به کردار غران هزبرُ

Amma harf-i hânın misâli. Beyit:

خداوند تاج و خداوند تخت خردمند دانا دل و نیک بخت

Harf-i rânın misâli. Beyit:

تو گفتی که جامی ز یاقوت زرد نهادند بر چادر لاجورد

Harf-i zânın misâli:

بیاراستم تاج شاه اورمزد بسان گل و لاله اندر فرزد

Harf-i sînın misâli. Beyit:

شهریار و عادل یزدان پرست بر سریر شهریاری بر نشست

Harf-i şînin misâli. Beyit:

47. "Söylenildiği gibi Farsçada kayd harfi ondur: **ebr**, **sabr**; **taht**, **baht**; **merd**, **derd**; **bezm**, **rezm**; **mest**, **dest**; **gešt**, **dešt**; **mağz**, **nağz**; **soft**, **goft**; **pend**, **bend**; **çehr**, **mehr** gibi. Şayet kâfiye Arapça kelime üzerine bina edilecek olursa, bütün kayd harflerinin aynı olmasına dikkat etmek gerekir. **va'd** ve **ra'd** v.b. kelimelerde olduğu gibi." Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 75. *el-Mu'cem* müellifi de kayd harflerinin on harf olduğunu belirtmiş, ancak kâfiyeyi Arapça kelimeler üzerine bina etmek gerektiğinde ve revîden önceki **vâv** ve **yânın**, kendilerinden önceki harfin harekesinin fetha olması durumunda kayd harfi olacağını belirtmiştir. Bu durumda Farsçada sadece **nevk** ve **peyk** kelimelerine tesadüf ettiğini de ilave etmiştir. Krş. *el-Mu'cem*, s. 233-4.

چو خورشید تابان ز گنبد بگشت خروش سپیده بر آمد ز دشت

Harf-i gaynın misâli. Beyit:

کرا در سر است ای خردمند مغز سخن باشدش راست و کردار نغز

Harf-i fânın misâli. Beyit:

شنیدم که دهقان دانا چه گفت که راز از جهانبان نشاید نهفت

Harf-i nûnun misâli. Beyit:

سروران سوی چرخ بلند تن اند بماند توان و تیزند

Harf-i vâvın misâli. Beyit:

تیزی ستان را چه خوانند بنوک تیزی سر خار چه باشد حر شوك

Harf-i hânın misâli. Beyit:

چنین است کردار گردان سپهر گهی کینه پیش آورد گاه مهر

Harf-i yânın misâli. Beyit:

آمد ز کوه زردهء جانان سپهر پیک که اینک همی رسد بنم زنده رود کیک

Harf-i kayda riâyet, şuarâ-yı Acem yanında lâzımdur⁴⁸; şuarâ-yı Arab ona itibar itmezler. İhtilâf-ı kayd onlar katında sıhhat-ı kâfiyeye zarar itmez ve şeyn virmez. Niteki sâbikan sâhib-i *Şâmil*'den naklolundu.

Fasıl:

Te'sîs nidüğü sâbikan beyan olundu. İcmâlen tafsîli budur ki her elif ki anınla revî ortasında bir harf-i müteharrik vâsita ola, ol elife te'sîs dirler. Her kâfiyede ki ol elif riâyet oluna, ana kâfiye-i mü'essese dirler. Niteki sâbikan işâret olunmuşdur.

⁴⁸. Kasîdenin bütününde kayd harfinin kendi cinsinden bir harf olması gereklidir. Zaten bu harfe kayd denmesi, kâfiye zorluğu ile karşılaşılması dışında harfin kendi yerinden bir başka yere nakledilmemesi ve bir başka harfle değiştirilmemesi sebebiyledir. Eğer şâir kayd harfini değiştirme durumunda kalırsa, harflerin yakın mahreç olmalarına dikkat etmesi gerekir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 234.

Fâide: Kâfiye-i mültezimede mezkûr elif yerinde yâ olsa, ya vav olsa, onların da riâyetleri gerektir. *سیرت* ve *سریرت* ; *صورت* ve *ضرورت* gibi. Pes, münâsib oldu ki harf-i te'sis onlara ta'mîm idelerdi.

Fasıl:

Dahîl ol harf-i müteharrike dirler, te'sîsle revî arasında olur; dal ve kaf gibi ki bu beyitte vâki' olupdur⁴⁹. Beyit:

خداوند جهان سلطان عادل که مثل او نبیند مرد عاقل

Harf-i revîden muahhar olan hurûf bunlardır: Vasl, hurûc, mezîd, nâyire.

Fasıl:

Vasl, şol harfdür ki revîye mülhak olur. Niteki sâbikan işâret olupdur⁵⁰. Elif gibi ki bu beyitte vâki' olmuşdur. Beyit:

کرا زی بر آمد چو آمر منا زره را ببرد بر پیرنا

Hurûc şol harfdür ki vasla mülhak olur⁵¹; mim gibi ki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

ما هیچ کسان کوی یاریم ما سوختگان خامکاریم

Mezîd şol harfdür ki hurûca mülhak olur⁵²; şîn gibi ki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

علی عینیه عین الله چه چشمان سیاهستش چه مؤگان سنان آسا چه مرد افکن نگاهستش

49. Bk. *Risâle-i kâfiye*, s. 76. Lâzım iki harfin arasına geldiği için bu isim verilmiştir. Bu harfin kendi cinsinden olması zaruri değildir; bir başka harfle değiştirilebilir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 238.

50. Krş. *el-Mu'cem*, s. 239; *Risâle-i kâfiye*, s. 76

51. Bk. *Risâle-i kâfiye*, s. 76. Şâirin bu harf aracılığı ile vasıl harfine başka harfler ekleyebildiği için bu isim verilmiştir. Krş. *el-Mu'cem*, s. 241.

52. Arap şiirinde kâfiye harflerinin sonuncusu **hurûc**dur. Fars şiirinde kâfiyedeki hurûca bir harf daha ilâve edildiği için **mezîd** denmiştir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 241; *Risâle-i kâfiye*, s. 76.

Nâire şol harfdür ki mezîde mülhak olur⁵³, mim gibi ki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

آن مه که بچشم مهر دیدستیمش از جمله نیکوان گزیدستیمش

Fâide: Hurûf-ı vasl ve hurûc ve mezîd mükerrer olmaz, amma nâire olur⁵⁴. Niteki bu beyt-i mezkûrda zâhirdür. Mimden sonra şin de hurûf-ı nâiridendür.

Fasıl: Bu hurûf-ı erba'anun ki revîden sonra âhir-i beyitte vâki' olur, gah olur ki redîfe ziyâde iştihaları olur. Sâhib-i Şâmil eydür:

بعضی حرف رابطه را از روی منفصل کنند و به مجاوره الف قطع آن را حکم کلمه مفرده می دهند
و در عداد ردیف می آرند. مثالش
بیت

تا مرغ عشق را دل من آشیانه است دل در پی سماع و شراب و مغانه است
و بعضی منکر این معنی اند و در مثل لفظ کاشانه است را گویند، الف ردف اصل است و نون روی
و ها حرف وصل و همزه قطع خروج و سین مزید و تا نائره

55

Budur ki zamâir müfred olsun bâ gibi, şîn gibi, mim gibi; mürekkeb olsun bu beyitlerdeki gibi. Beyit:

جانا ندیدمت دو سه روزی کجایکی ای نازنین من خوشکی با صفایکی

gayrı edat olsun ve bunların emsâli ve nazâyiri redîf cinsinden degıldür. Lafz-ı اوست ki iki kelimedden mürekkebdür, biri او dur, biri است dür, redîf cinsindendür. Bu beyit müreddefdür. Beyit:

53. Bu kelimenin aslı "ürkmek ve kaçmak" anlamlarına gelen *nivâr* kökündendir. Bu harf kâfiye harflerinin en sonu olan hurûcdan iki aşama daha uzakta bulunduğundan *nâire* olarak isimlendirilmiştir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 241-2; *Risâle-i kâfiye*, s. 76.

54. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 242, 251-4.

55. "Bazıları râbîta harfini revîden ayırıp peşi sıra gelen râbîta harfinin başındaki hemze-i kat'ı müfred kelime hükmüne korlar ve redîf sırasında getirirler (*el-Mu'cem* müellifi bu görüştedir. Bk. *el-Mu'cem*, s. 240). Meselâ aşağıdaki beyitte olduğu gibi.

تا مرغ عشق را دل من آشیانه است دل در پی سماع و شراب و مغانه است

Bir kısmı da bunu kabul etmezler ve örnek olarak *kâşâne est* lafzını verirler. Burada *elif* ridf-i asıldır, *nûn* revî, *hâ* harf-i vasl, *hemze-i kat'* hurûc, *sîn* mezîd ve *tâ* nâire.

دل سراپردهء محبت اوست دیده آینه دار طلعت اوست

Amma yalnız aوست mahall-i hilafdur, sâbikan beyan olunduğu üzere râcih oldur ki redîfden olmaya.

Fasıl: Kâfiyenin hareketleri altıdır; bu beyit onları câmi'dür.
Beyit:

رسّ و اشباع و حدّو و توجیه است باز مجری و بعد از اوست نفاذ

Res: Harf-i te'sîsin mâ-kablindeki hareketdür. Ol hareket fetha olur, gayrı olmaz⁵⁶.

İşbâ': Harf-i dahîlin hareketidür. Ol hareket ekseriya kesre, misâli geçmiştir, gâh olur fetha olur⁵⁷. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

بگذشت ماه روزه به خیر و مبارکی پر کن قدح ز بادهء گلرنگِ راوکی

Gâh olur zamme olur. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

ای کشته مرا نرگس شوخت به تغافل زلف تو گرفته است ز سر رسمِ تطاول

Hazv: Ridfin ya kaydın mâ-kablinde olan harfin hareketidir. **kâr** ve **bârda** ve **baht** ve **tahtta** olan fetha gibi. İhtilâf-ı hazvin cevâzi sâbikan beyan olunmuşdur. Kâfiye-i mutlakanın havâssındandır ol vaktin ki revîye harf-i vasl ulaşsa, misâli geçmiştir. Bu rubâî de anın misallerindendir⁵⁸. Rubâî:

گر سوز دلم يك نفس آهسته شود از دود دلم راه نفس بسته شود
در دیده از آن آب همی گردانم تا هرچه نه نقش توست از آن شسته شود

⁵⁶. **Res:** "müphem ve yavaş bir şekilde bir şeye başlamak" anlamındadır. Bu sebepten insanın vücudunda ve gönlünde ortaya çıkan hararet ve aşkın başlangıcına "resse'l-hammâ ve resîsu'l-hevâ" denir.... Bu durumda bu hareke elife tabi olarak kâfiye hareketleri sırasında geldiğinden, sanki kendi müphemliğini kâfiyeye bağlamış ve kâfiyenin başlangıcı bulunmuş olmasından dolayı bu hareke **ress** diye isimlendirilir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 243; *Risâle-i kâfiye*, s. 76.

⁵⁷. Dahîlin hareketine kâfiye-i mevsullerde **işbâ'**, kâfiye-i mukayyedlerde **tevcih** denir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 243; *Risâle-i kâfiye*, s. 76.

⁵⁸. Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 76-7.

Fâide: Şart-ı cevâz-ı ihtilâf-ı hazv, revî-i mevsûledür, kayd-ı mevsûle degildir. Öyle diyen Abdurrahmân-ı Câmî gibi ki bu kelâmından zâhirdür ki

هر گاه که قافیه ای مشتمل بر حرف قید موصوله باشد، اختلاف حذو را جائز داشته اند 59

Tevcîh: Revî-i sâkinin mâ-kablinin hareketidir. Bu hareketin ihtilâfı câiz degildir asla. Amma harf-i vasl sebebiyle revî müteharrik olacak, mâ-kablinin hareketinde ihtilâf câizdür⁶⁰. Niteki sâbikan beyân olunupdur. Enverî'nin bu kasîdesinde ol ihtilâf vâki' olmuştur. Beyit:

ای مسلمانان فغان از دور چرخ چنبری   وز نفاق تیر و قصد ماه و سیر مشتری

[Kasîdenin devamındaki beyitlerin sonundaki] **sâmirî** ve **unsurî** [kelimelerini] kâfiye itmişdir amma ol takdirce mezkûr hareket tevcîh cinsinden degildir⁶¹. Abdurrahmân-ı Câmî'nün bu makamda tevcîhde ihtilâf câiz degildir meger şol vaktin ki revî müteharrik ola didüğü kelâm-ı bî-tevcîhdür.

Mecrâ: Hareket-i revîdür, bu hareketin de aslen ihtilâfı asla câiz degildir⁶².

Nefâz: Harf-i vaslın hareketidir ol vaktin ki ana hurûc ulaşa. Bu beyitte olan yânın hareketi gibi⁶³. Beyit:

تا چند به سنگلاخ غم افکنیم   وز سنگ ستم شیشهء دل بشکنیم

Şi'r-i Fârisîde harf-i vasl müteharrik olmak lâzım degildir⁶⁴, niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

ما عاشق روی نیکوانیم   دیوانهء شکل هر جوانیم

59. "Kâfiye, kayd-ı mevsûle olduğu durumlarda, hazvin ihtilafı câiz görülmüştür." Krş. *Risâle-i kâfiye*, s. 76-7.

60. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 245; *Risâle-i kâfiye*, s. 77.

61. Revî mevsûle olduğu zaman, kendinden önceki harekeye **tevcîh** denmez. Bu durumda ihtilaf uygun görülmüştür. Bk. *el-Mu'cem*, s. 245.

62. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 245; *Risâle-i kâfiye*, s. 77.

63. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 246; *Risâle-i kâfiye*, s. 77.

64. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 246; *Risâle-i kâfiye*, s. 77.

Hurûc ve mezîd hareketlerine nefâz dirler. Hareket-i mîm ve şîn gibi, bu beyitte vâki⁶⁵. Beyit:

تا کی به خون دیده و دل پروریشان تا کی ز ره روند و به راه آوریشان

Fasıl: Bu fennin ashâbı katında kâfiyenin uyûb-ı ma'hûdesi beşdür: **ikvâ**, **ikfâ**, **îtâ**, **sinâd**, **şâyegân**. Şâir cümlesün bu beyitte cem' itmişdür. Beyit:

اقوا و دیگر اکفا رابع سناد و ایطا ثالث شده است خامس بی شک که شایگان است

Abdurrahmân-ı Câmî ki şâyegânı add itmeyüp dört dimişdür, isâbet itmişdür⁶⁶.

İkvâ: İki cinsdür. Bir cinsi ihtilâf-ı hazvdur. Cins-i âharı ihtilâf-ı tevcîhdür⁶⁷. Cins-i evvel iki nev'dür. Bir nev'i mâ-kabl-i ridf ihtilâfidur, **دور** ile **دور** gibi. Nev'-i âharı mâ-kabl-i kayd ihtilâfidur, **جست** ile **جست** gibi. Cins-i sâni ki mâ-kabl-i revî-yi sâkin ihtilâfidur, müteaddid degildür.

İkfâ⁶⁸: Harf-i revînün tebdîlidür mahrecde karîb olan harfe⁶⁹, **احتیاط** ile **اعتماد** da olan **tâ** ile **dâl** gibi. Niteki bu beyitte vâki' olupdur. Beyit:

65. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 245-6; *Risâle-i kâfiye*, s. 77.

66. Bk. *Risâle-i kâfiye*, s. 78. *el-Mu'cem* müellifi bu konuda kendinden önceki üstadlarının söyledikleri ile yetindiğini söyleyerek, kâfiye ayıplarını şu şekilde sıralamıştır: **ikva**, **ikfa**, **sinâd**, **îtâ**, **muñâkaza**, **tazmîn**, **tahlî'** ve şiirde doğru yoldan sapma. Krş. *el-Mu'cem*, s. 255.

67. Arap şiirinde mecrânın ihtilâfına **ikvâ** denir. Fars şiirinde ise bunu ayıptan bile sayılamayacak ölçüde kötü addederler. İkfâ kelime olarak "ipi bükme" anlamındadır. "**Hablun mukven**"= bükümü incelmış olan iptiktir. Bir kâfiyede hazv veya tevcîhin hareketi diğerlerinden farklı olursa, buna **ikvâ** denir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 256. Ayrıca bk. *Mi'yâru'l-eş'âr*, s. 158; *Risâle-i kâfiye*, s. 78.

68. **İkfâ**, revîyi gaye ve maksadından döndürmek demektir. **أَكْفَأْتُ الْقَوْمَ عَنْ وَجْهَتِهِمْ** = "Topluluğu yöneldikleri yerden döndürdüm" demektir. Şiirin bir harf üzerine bina edilip sonra bu harfin değiştirilmesine **ikfâ** denir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 256.

69. Bk. *Mi'yâru'l-eş'âr*, s. 144; *Risâle-i kâfiye*, s. 78. *el-Mu'cem* müellifi, revî harflerindeki bu değişikliğin mahreçleri yakın olmayan iki harf arasında meydana gelmesi halinde, bunu ayıptan saymak bir tarafa, böyle bir nazma şiir de denemeyeceğini söylemiştir. Örnek olarak da **nûn** ve **cîm**, **yâ** ve **dal** harfleri arasında olan farklılığı gösterir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 255-6.

رو بجای آر اندرین کار احتیاط زانکه جز بر تو ندارم اعتماد

Kâf-ı Arabî ile kâf-ı Acemî; bâ-ı Arabî ile bâ-ı Acemî; zâ-yı Arabî ile zâ-yı Acemî; cîm-i Arabî ile cîm-i Acemî cemîi dahi bu kabildendir. کâfiye itmek 'ا' حاج 'ا' حاج 'ا' راز 'ا' راز 'ا' چپ 'e' حب 'i' سگ "e" شك makbul degildir.

Îtâ⁷⁰: Kâfiyeyi tekrar itmekdür. bu iki cins nev'dür. Bir nev'i celfîdür⁷¹: نیکوتر ve روشنتر ; ستمگر ve فسونگر ; پاسبان ve دربان ; دلستان ve خارستان ; گلستان ve لاله زار ; گلزار ve قلمدان ve جامه دان gibi. جان ستان

Bu nev' dahi hafîdür⁷², گلاب la خوشاب gibi. Hak budur ki bu nev' uyûbdan addolunmak gerekdür. Belki gâh olur tecnîsi mutazammın olur, muhasenâtdan olur: گل آب ile گلاب gibi⁷³. Niteki bu beyitte vâki' olmuştur. Beyit:

ای گل رخسار تو برده ز روی گل آب صحبت گلزارها کرده به بویت گلاب

⁷⁰ **Îtâ**, "yolda bir diğer adımın yerine adım atmak, bir işte ve sözde uygunluk" demektir. İstilah olarak ise, önceki kâfiyeyi başka kâfiyenin yerine koymak ve bir kâfiyeyi lafız ve anlam olarak bir başka kâfiyeye uygun hale getirmektir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 259.

⁷¹ **Îtâ-i celfî**, büyük ayıplardandır. Şiirde sadece uzun kasîdede, yani 23 beyit geçtiğinde -bazılarına göre Fars şiirinde kasîdenin sınırını- veya kasîdenin iki matla'ı olması halinde bir iki kâfiyenin ikinci matla'da tekrar edilmesi durumunda îtâ-i celfî yapılabilir. Matla'larda arûzun (beytin birinci mısra'ı) kâfiyesinin tekrarı îtâ sayılmamıştır. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 256-8.

⁷² **Îtâ-i hafî**, iki harf arasında bir fark koyabilmek şartıyla, revîden sonra gelen fazlalık harflerden bir kısmını kasîdede tekrarlamaktır. **âb** ve **gulâb**; **şâhsâr** ve **kûhsâr**; **âbdâr** ve **pâydar** gibi. Şâirlerin çoğu îtâ-i hafî konusunda müsamahalı davranmışlardır. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 258.

⁷³ Bk. *Mi'yaru'l-eş'âr*, s. 145, 159-160; *Risâle-i kâfiye*, s. 78. Arap şiirinde **sinâd**, hâz ve te'sîsin farklı olmasıdır. Fars şiirinde ise ridfin farklılığıdır.

beytindeki birinci kâfiyenin ridfi **کتی تا خوش به ما بر زندگانی** اگر از ما دمی دوری گزینی **elif**, ikinci kâfiyenin ridfi ise **yâd**ır. Arap şiirinde mecrâda görülen kâfiye aybına ikvâ denmektedir. Fakat Fars şiirinde kâfiye ayıpları arasında saymak için isim bulunamayacak ölçüde büyük ayıp sayılmıştır. Ridfteki farklılık ise bundan daha çirkindir. Zira birincisinde olan farklılık harekede, ridfteki görülen farklılık ise hem harfte hem de bu harfin öncesindeki harekededir. Tafsilat için bk. *el-Mu'cem*, s. 256.

Sinâd⁷⁴: İhtilâf-ı ridfdür زمان la زمین gibi. Şu'arâ-yı Arab yanında sinâd ayb degildür vavla yâda olıcak⁷⁵. Meselâ: عمود la عميد i kâfiye iderler.

Şâyegân: İki cinsdir. Bir cinsi celîdir. مردان ve زمان ; صنعات ve رنگین ; خندان ve گریان . Cins-i âharı hafîdür: دادن ve بستن gibi. زنگین ve دهن ; زدن ve دهده ; گنگین ve کائنات

Bu cinsde vech-i hafâ oldur ki mâ-bihi'l-iştirâk vaz' nev'iyle mevzû' olan kelimedden haber olubdur vaz'ı müstakil yoktur, cins-i evvelde mâ-bihi'l-iştirâk müstakil vaz'ı vardur; bunun cins-i hafîsinde vaz'-ı vâhid nev'i iken câmi' olup isti'malleri ol vaz' hasebiyle olduğundan ötürü îtânın cins-i hafîsinden ki onda her birisi müstakil vaz'-ı şahsî hasebiyle isti'mal olunurlar; derecesi bunun ednâ olup uyûbdan olduğunda hilâfa mecâl oldu. Şâyegânı îtâdan fark itmeyüp ol cinsin hafîsinde olan bu cinsin celîsinden add iden Abdurrahmân-ı Câmî gibi isâbet itmemişdür.

Kâfiyenün bir cins-i aybı dahî oldur ki bu fennin ehli ona mütearrız olmamışlardur; ol ayb, harf-i müşedded ile muhaffefi cem' itmekdür. Niteki Câmî itmişdür bu beyitte ki Silsiletü'z-zeheb nâm kitabında getirmişdür. Beyit:

هر چه از بوستان بیخرد است   گرچه شاخ قبول بیخ رد است   76

Dâl-ı رد müşeddeddür, dâl-ı بیخرد muhaffefdür. Kâfiyenin bir cins aybına dahi ki ehl-i fen uyûbdan add itmemişlerdür, sâbikan ta'arruz olunmuşdur.

Fasıl: Ma'yûbe ve sâlîme kâfiye münkasım olduğunlayın redîf dahi münkasımdur. Redîfin ma'yûbı oldur ki ma'nîde ihtilâf ola. Niteki Şeyhî **dür** redif kasfidesinin matla'ında irtikâb itmişdür. Matla':

⁷⁴. **Sinâd**, ihtilâf anlamındadır.

⁷⁵. Krş. *Mi'yâru'l-eş'âr*, s. 145; *Risâle-i kâfiye*, s. 78.

⁷⁶. Bk. *Mesnevî-i Heft evreng*, Nûreddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî, Tahran 1337 ş., s.50.

*Subh-dem her katre kim damlar ider devr ânı dür
Sâkıyâ zerrîn kadeh sun kim ferah devrânıdır*

Gül redif gazelinde de irtikâb idipdür. Beyit:

*Şeyhîye gelsen n'ola iy müdde'î
Âşıkâ her kişi güler sen de gül⁷⁷*

Vech-i ayb budur ki ma'nîde ihtilâf olıcak hadd-i redifden çıkar,
hadd-i kâfiyede dâhil olur, şi'r-i müreddef iken zü'l-kâfiyeteyn olur.

---

⁷⁷. Gazelin matla'ı şudur:

Gerçi güler lutf ile gülşende gül
Yârsız ol hâr ola gülşen degül

(bk. ÜK TY 2804, vr. 42a)